

HAZAI KÖNYVTERMELÉSÜNK A NEMZETI KULTÚRA SZOLGÁLATÁBAN

A nemzeti kultúrák fokmérői a könyvnyomdák, ezek számából és termékeik jellegéből következtetni lehet a kultúra mindenkori állapotára. Az irodalom jellege és az olvasókedv elterjedése együtthatói a könyvnyomtatásnak, egyik a másik nélkül nem képzelhető el. Ámbár a kereskedelem bekapcsolódása a nyomdaipartermékek értékesítésébe emeli a könyvtermelést, elsősorban mégis a helyi szükséglet kielégítésére szolgál, illetőleg ehhez igazodik. Hazánkat illetően ez a megállapítás annál helytállóbb, mert könyvkereskedelmünk az 1772. évi szabályzat kiadása után is túlnyomóan a könyvkötők kezén maradt, akik nem voltak alkalmas szervei a könyvterjesztésnek. Egyedül Pozsony képez e tekintetben kivételt, ahol már az említett szabályzat kiadása előtt is több könyvkereskedés működött. Ezzel szemben Pozsony nem volt kereskedelmi központ, a könyvértékesítés terén nem tudott számottevő tényezővé lenni.

Egészen más jellegű a könyvkereskedelem, amely nem csupán helyi, hanem idegen irodalmi és nyomdai termelésre is támaszkodhatik, helyi vagy nemzeti kultúrák jellemzéséhez tehát csupán nagy körültekintéssel és a mondott körülmények számbavételével használható fel. Döntő bizonyítékul szolgálhat erre Pozsony könyvkereskedelme, mely a bécsi könyvnyomtatók és kiadók termékeit hozta forgalomba, a helyi nyomdai és kiadói termékek iránt kevés megértéssel viseltetett. Nemzeti kultúránk jellemzésénél tehát elsősorban a könyvnyomdák működésére kell figyelemmel lennünk, számba kell vennünk termékeik mennyiségét és jellegét, hogy pontos képet alkothassunk nemzeti kultúránk állapotáról.

Nemzeti kultúránk szempontjából viszont sorsdöntő volt az 1790—91. évi országgyűlés azon rendelkezése, mely a magyar nyelv terjedése és csinosodása érdekében annak a gimnáziumokban, akadémiákon és az egyetemen való rendszeres tanítására vonatkozott. Ez a rendelkezés egyrészt visszahatás volt II. JÓZSEF németesítő politikájára, másrészt azonban törekvést is fejezett ki, mely a magyarságot kultúrtényezővé kívánta tenni s ami az irodalomban rövidesen meg is történt. Ennek a folyamatnak a szemléltetését célozza a jelen dolgozat s e célra a XVIII. század utolsó évtizedének könyvnyomtatását és kereskedelmét tette vizsgálat tárgyává.

Ámbár az 1703. évi kiváltságlevelével a török hódoltság alól felszabadított Budát nevezte meg az ország fővárosaként, a valóságban még sokáig

Pozsony mögött maradt s a vidéki városok sekélyes életszínvonalát képviselte. E megállapítást egyetlen könyvnyomdájának a működése szemlélteti a legjobban, amely nyomda megalapítása óta inkább visszafejlődött. Látható ez abból a kimutatásból, amelyet a helytartótanács 1784. január 8-án kelt rendeletére készített a nyomda akkori tulajdonosa a nyomda 10 esztendőös működéséről. (Magyarországi könyvnyomdászat és kereskedelem a XVIII. században. 19. és kk.) E kimutatás szerint 1774-től 1780-ig csaknem kizárólag ájtatossági célokat szolgáló munkák és népies széphistóriák készültek a nyomdában, amelyek egyike sem képviselt irodalmi értéket. 1780 után feltűnő módon megsaporodtak az orvostudományi értekezések, ami az egyetemnek Budára történt áthelyezésével kapcsolatos. 1783-ban az egyetem Budáról Pestre került s a budai nyomda újból visszaesett régi színvonalára, amint az LANDERER ANNA 1810. évi könyvjegyzékéből látható (*Catalogus librorum, vagyis könyveknek lajstroma, mellyek találtnak Landerer Anna könyvnyomtató műhelyében*), amelynek végén a következők olvashatók: „találtnak külömbféle világi históriák, énekek, ájtatos imádságok s. t. efféléknek egy kontza 36 kr.“ Kivételt képeznek VIRÁG BENEDEK munkái, amelyek itteni előállítását a szerző budai lakása indokolta.

Erős versenytársat kapott a budai LANDERER-nyomda az 1777/február 10-én Nagyszombatról Budára helyezett egykori jezsuita, most már egyetemi nyomdában, amely 4 sajtóval, 7 nyomdással, 6 szedővel, 1 betűöntővel és 11 hajtogató munkással kezdte meg itteni működését, tehát a budai LANDERER nyomdánál jobban volt felszerelve. Erősen csökkentette a nyomda versenyképességét, hogy hatósági ellenőrzés alatt állott s ennek következtében hiányzott belőle az üzleti vállalkozáshoz szükséges mozgékonyság. 1779. november 5-én kizárólagos szabadalmat kapott tankönyvek kiadására, ami a többi nyomdával szemben kedvezőbb helyzetbe juttatta, mert a tankönyv volt e korszak legkeresettebb sajtóterméke. E téren nem volt azonban önálló, csupán a helytartótanács vonatkozó rendeleteit hajtotta végre. Honi tankönyvekben hiány is volt s a helytartótanács kénytelen volt 1755. április 11-én 100—100 arany pályadíjat kitűzni földrajzi és történelmi tankönyvekre. A tankönyvkiadási szabadalom második évtizedének a végén, 1798-ban jelent meg 22 oldalon az a könyvjegyzék, mely az egyetemi nyomdában készült tankönyvekről adott beszámolót. Külön sorolta fel a könyvjegyzék a gimnáziumi s külön az elemi iskolai tankönyveket, amely utóbbiak a szerző megnevezése nélkül jelentek meg. A gimnáziumi tankönyvek közül megemlítendőek HORVÁTH JÁNOS volt jezsuita s utóbb pesti egyetemi tanár munkái: *Elementa physicae* (1790), *Summarium elementorum physicae* (1794), *Institutiones metaphysicae* (1795), *Elementa matheseos* (1772—73), mindannyi latin nyelvű, mert az 1790. április 20-án kiadott helytartótanácsi rendelet szerint a felsőbb isko-

lák tannyelve a latin volt (libri praelectionum huius idiomatis adhibebuntur.) Az egyetemi nyomda ez irányú működése tehát nemzeti kultúránk szempontjából nem jelentett nyereséget, az azonban kétségtelen, hogy az általános kultúra terjesztése szempontjából számottevő volt.

Az 1777. évi *Ratio educationis* 201. szakasza szerint az egyetemi nyomda tudományos irodalmi termékek kiadására is rendelve volt, e téren nem volt azonban önálló, mert a rendelkezési jog a helytartótanácsot illette meg. Az első budai évtizedek alatti időszakból kevés ilyen kiadványa ismeretes, amelyek közül említésre méltók SCHRAUD FERENC orvostanár „*Historia pestis Sirmiensis*” című műve és SCHÖNWISNER ISTVÁN „*Notitia rei nummariae*” című munkája. A tudományos irodalmi termékkel nem volt szerencséje az egyetemi nyomdának, azok nagy része eladatlanul raktáron maradt, mint ez KATONA „*Historia critica regni Hungariae*” című művével igazolható, melynek 400 példányából 1811-ig egyetlen darabot sem sikerült eladni. Ebben a balsikerben jelentős része volt a könyvértékesítés szervezetlenségének, mert jóllehet már a *Ratio educationis* is kívánatosnak tartotta, hogy az egyetemi nyomda könyvkereskedéssel bővíttessék (*librarium typographiae adjungatur*), sokáig nem került rá a sor s megvalósulásakor is csupán az egyetemi nyomda kiadványaira szorítkozott. Bizományosai megválasztásában sem volt szerencsés az egyetemi nyomda, mert az 1798. évi könyvjegyzék tanúsága szerint ezek többnyire vidéki könyvtörkök és tanárok voltak, akik a legjobb esetben a tankönyvek értékesítése terén mutathattak fel eredményeket. Ezzel szemben megfelelő vezetés mellett azzá lehetett volna az egyetemi nyomda, amiről Decsy Sámuel álmodott (1790) „*Pannóniai Féniksz*” című munkájában, t. i. „a magyar tudósoknak hazájuk javára intézett igyekezeteket felvirágoztatni”. De nem volt szerencsés az egyetemi nyomda elhelyezése sem, mert Buda az egyetem Pestre történt áthelyezése után megszűnt tudományos, tehát könyvfogyasztó központ lenni, kereskedelmi téren pedig messze maradt a szomszédos Pest mögött. Ha a nyomdát az egyetemmel egyidejűleg Pestre helyezték volna, akkor az itteni magánvállalatok komoly versenytársat kaptak volna, ami tudományos irodalmunk felvirágoztatására jótékony hatást gyakorolt volna.

A pesti nyomdákról a helytartótanács 1792. október 9-én kiadott rendeletére kimutatást készített a városi tanács, melyben a következő nyomdákról számolt be: TRATTNER MÁTYÁS nyomdája az Uri-utcában, LANDERER JÁNOS MIHÁLY nyomdája a Fő-téren s PATZKÓ FERENC nyomdája a Kecskeméti-utcában. Szám szerint alig szárnyalták túl a budai nyomdákat, de kivétel nélkül kipróbált vállalatok voltak, amelyek Pestet nyomdaipari központtá tették. A bécsi TRATTNER JÁNOS TAMÁS már 1757-től kezdve kezében tartotta a magyar könyvpiacot, 1773-tól kezdve pedig betűöntője termékeit sikerült a magyarországi nyomdákhöz eljut-

tatni. (Magyarországi könyvnyomdászat és kereskedelem. 11. l.) 1782. február 20-án engedélyt kért, hogy Pesten mint az ország központjában (in Pest als in dem Mittelpunkt des Königreichs) nyomdát, betűöntőt és könyvkereskedést alapíthasson s erre 1783. január 30-án megkapta az engedélyt. Magyarországi vállalkozásaival azonban távolról sem volt olyan szerencséje, mint a birodalom többi részeiben keletkezett vállalataival. A pesti nyomdát ugyanis 1789-ben keresztfiának, TRATTNER JÁNOS TAMÁSNAK adta keresztapai ajándékképpen s a kiskorú gyermek helyett egyelőre az apja, TRATTNER MÁTYÁS szerepelt nyomdatulajdonosként. Ez a TRATTNER MÁTYÁS 1778. augusztus 14-től kezdve a budai egyetemi nyomda igazgatója volt, 1783. június 3-án azonban állását elvesztette s az újonnan alapított pesti TRATTNER-nyomda élére került. A rohamosan fejlődő Pest városának sokáig a TRATTNER-nyomda volt a legjelentősebb nyomdaipari vállalata, mert SCHAMS 1821-ben kiadott „*Beschreibung der Freistadt Pesth*“ című munkája szerint 10 sajtóval dolgozott s évenként 650 köteg papiroost használt fel. A TRATTNER-nyomda működéséről első ízben az 1793. augusztus havi beküldött kötelezpéldányok adnak számot (Magyarországi könyvkereskedelem. 13. l.), amelyekből nem lehet nagyobb üzleti forgalomra következtetni. Ismereteseek még az 1795 július 7-én és 1797 augusztus 10-én beküldött nyomdai kötelezpéldányok (Magyarországi könyvkereskedelem. 14. l.), az utóbbi jegyzék 3 esztendő nyomdai tevékenységéről számolt be. E szerint a nyomdában készült könyvek száma kezdetben nem volt nagy s nem is voltak nagyobb jelentőségű munkák, később azonban erősen fellendült s ha a kiadás terén nem is vitt vezető szerepet, műszaki felkészültsége miatt szívesen keresték fel az írók.

A pesti LANDERER-nyomda a ROYER FERENC alapítása volt (1773), az alapításhoz azonban a pozsonyi LANDERER JÁNOS MIHÁLY adta a tőkét, minthogy pedig ennek a tőkének a visszafizetése egy évtizeden át nem sikerült, a nyomda 1782 május 18-án a hitelező LANDERER JÁNOS MIHÁLY tulajdonába ment át, aki azt 1783. június 4-én hasonnevű fiának adta át. Az alapításhoz adott tőke nem volt nagy s ennek megfelelően a nyomda is szerény méretű lehetett, érdemleges tevékenységet nem tudott kifejteni. Az említett tőkét nem is készpénzben, hanem nyomdai felszerelésben kapta ROYER FERENC, ami valószínűen a pozsonyi nyomdai kiseleztezt anyagában állott. A LANDERER-család vállalatának súlypontja ennek következtében a jobban felszerelt pozsonyi nyomdákra esett s a pesti nyomda megszerzése egyelőre csupán annyi előnyt hozott, hogy a pozsonyi és kassai nyomdák termékeit is piacra lehetett hozni, amint ezt a kiadott könyvjegyzékek tanúsítják. Az ifjabb LANDERER JÁNOS MIHÁLY haláláig (1809) e téren nem történt változás, mert SCHAMS 1821-ben kiadott „*Beschreibung der Freistadt Pesth*“ című munkája szerint a pesti LANDERER-nyomda mindössze 3 sajtóval dolgozott, DORFFINGER 1827-ben kiadott *Wegweiser*je

szerint viszont már 6 sajtóval volt felszerelve. Ebben az időben már LANDERER JÁNOS MIHÁLY fia, LAJOS volt a vállalat tulajdonosa és vezetője, aki a pozsonyi nyomdát teljesen felszerelte s működése súlypontját Pestre helyezte át, ahol rövid időn belül vezetőszeréhez jutott a nyomdaipar terén.

LANDERER sikeres kiadói tevékenységének titkát az a „híradás“ tartalmazza, amelyet 1786. áprilisban Pozsonyban adott ki a következő cím alatt „A második kiadásbeli magyar könyvekről való híradás“, ami azt jelenti, hogy egy ilyen „Híradást“ már adott ki és pedig a szöveg szerint „1785. augusztus 15-én“. Magyar könyvek terjesztése II. JÓZSEF uralkodásának derekán merész vállalkozás volt úgy politikai, mint üzleti szempontból is, s az utóbbit úgy oldotta meg LANDERER, hogy előfizetőket gyűjtött, amint a magánosok is így bocsátották sajtó alá műveiket. Az 1785. évi első előfizetés eredményeiről azt közli LANDERER, hogy „már kezeikhez is szolgáltatam az előre fizetett úraságoknak és asszonyságoknak az első kiadásra feltett könyveket“, tehát már 1785-ben megkezdte magyar nyelvű munkák kiadásának előfizetés útján való biztosítását. Arról nem ad felvilágosítást, hogy miképpen történt az előfizetők gyűjtése, de az bizonyos, hogy az ország egész területére kiterjedt s minden társadalmi réteget felölelt, mert az előfizetők névsorában nem csupán főnemeseink, hanem iskolamesterek és iparosok is szép számmal szerepelnek. Főnemeseink közül a következők neveit sörölja fel: gr. AMADÉ THADDEUS, gr. BALASSA FERENC, gr. BÁNÉFY GYÖRGY, gr. BERÉNYI BORBÁLA, gr. BETHLEN PÁL, gr. ERDÖDY JÁNOS és JÓZSEF, gr. FESTETICH GYÖRGY, gr. HALLER ANTAL, gr. KOHÁRY FERENC, gr. KOLLONITS LÁSZLÓ és gr. SZIRMAY JÁNOS. Ezzel szemben irodalmunk csillagai közül csupán a következők vannak megnevezve: DUGONICS ANDRÁS, KAZINCZY FERENC és BARÓTI SZABÓ DÁVID. A második kiadás előfizetőinek száma emelkedett ugyan, de viszont az első kiadás előfizetői közül sokan kimaradtak. A vállalkozás célját így jelölte meg: „Feltett végem ezen szándékomban semmi nem egyéb, hanem hogy kiváltképpen a köz és alrendű nép között a hasznos magyar könyveknek számát szaporítsam és bővítsem, és hogy az eképpen külömbb-külombb tudományokban gyarapodást és előmenetelt vihessen“, vagyis azon néprétegek műveltségét akarta emelni, amely néprétegek nyelvi nehézségek miatt nem tudtak magasabb értelmiségi színvonalra emelkedni s ezzel a magyar kultúra terjesztése körül hervadhatatlan érdemeket szerzett. Vállalata pártfogására elsősorban a tehetősebbeket szólította fel azon indokolással, hogy áldozatukkal „azokat a magyar hazfiakat segítik, kik a maguk született nyelveken kívül mást nem tudnak“, e célból „két, három s több nyomtatványokra“ való előfizetést ajánl, hogy a fölös példányokat a kevésbé tehetősek között eloszthassák. Az előfizetési díjat pedig lapon-

lent állapította meg s hangsúlyozottan kiemelte, hogy „száz laplagból álló nyomtatványért éppen egygy tseppet se sok két német forint.“ De nem csupán előfizetőket gyűjtött, hanem a szerzőket is felszólította, hogy „magyar nyelven készült akár tulajdon, akár más nyelvből fordított munkáikat, tsak hogy azok szépen és két kéziroványban legyenek leírva“ küldjék be hozzá, azokat „örömet ingyen ki fogom venni és ki is fogom tulajdon magam költségén nyomtatni, — ha szándékomnak folytatására elégséges előfizetménnyel megsegítő akadna“.

A kiadásban segítségére voltak: BARÓTI SZABÓ DÁVID, RAJNIS JÓZSEF, KAZINCZY FERENC, MOLNÁR JÁNOS és BENKŐ JÓZSEF, akik valóságos irodalmi tanácsként szerepeltek mellette. A kész kéziratok között többek között a következőket nevezte meg: „Faludi Ferentz úr, kinek nem tsak verseit, hanem minden munkáit szándékozom kiadni,“ továbbá „Szabó Dávid úr, ki Szigvártnak klastromi történetét magyarra fordította“ stb.

Felette tanulságos lenne a kiadásra szánt kéziratoknak a valósággal kiadott munkákkal való összehasonlítása, mert ily módon megállapítható lenne, hogy mennyi valósult meg LANDERER terveiből, amire az 1794. évi katalógus adhatna alkalmat, mely a pozsonyi, pesti és kassai nyomdák magyar könyveit tartalmazza. (*Landerer Mihály pozsonyi, pesti és kassai könyvnyomtatójában a következő jeles magyar könyvek találtaknak.*) Ezek sorából kiemelendők a következők: DUGONITS ANDRÁS munkái, MOLNÁR BORBÁLA munkái, VERGILIUS eclogái RAJNIS JÓZSEF fordításában, *Svédí grófné rendes történetei*: egy juhászi játékkal egyetemben, MOLNÁR JÁNOS magyar könyvháza, B. SZABÓ DÁVID verskoszorúja, FALUDI FERENC nemes embere s végül „*Jeles történetek, mellyeket a magyar játékszínre alkalmaztatott Dugonits András kir. oktató*“ amlyek „még sajtó alatt vagynak.“

Érdekes emléke LANDERER JÁNOS MIHÁLY könyvterjesztői tevékenységének, melyet „*Vásári könyvtár*“ cím alatt adott ki 1798-ban. (*Vásári könyvtár vagyis rövid lajstroma azon könyveknek, mellyek Landerer Mihály typographiájában a folyó 1798 esztendőben kijöttek vagy kijövedenek.*) A bevezető sorokban elmondja LANDERER, hogy „Vándorlott ugyan öt hónapok előtt itt és amott Magyar hazánk közepében egy hasonló nevezetű könyv-lajstrom, de rész szerént mivel német nyelven irattatott, rész szerént pedig mivel többnyire tsak némelly apróságoknak megújított nyomtatványait foglalta magában s ami több az is feles áron árultatott, igen kevés kezek között fordult meg. Mi magyarok vagyunk, ugyanazért okoskodjon bár akárki is másképpen, szabad vele, én abban az erős hiedelemben maradok, hogy hazánk fiaival a magyar könyveket leghasznosabban fogjuk nemzeti sajtó nyelvünkön közleni és ez által a magyar *literaturát* inkább felsegélteni.“ Landerer igazán irodalompartoló lelkeségére

vall, hogy a vásári katalógus felajánlotta mások kiadványainak hirdetésére is, ami azért maradt el, mert maga a katalógus nem jelent meg többször. Ugyanezen katalógus könyveinek második csoportja a következő címet viseli: „A közelebbi múlt esztendőiben kijött nevezetesebb magyar könyvek“. A harmadik csoport címe: „Azon új könyveknek lajstroma, melyek jövő esztendőre nevezetesen a *pesti nyári vásárra* ki fognak jönni“ amiből megállapítható, hogy a katalógus a pesti vásárok céljaira készült. Jellemző a katalógusra, hogy bőségesen ismerteti a címük szerint felsorolt könyvek tartalmát, hogy a vásári közönséget vásárlásra bírja. A könyveken kívül orvosneveket is hirdet, aminek vásárok alkalmával nagy kelenődősége lehetett. Végül bizományosait sorolja fel, akik csaknem kivétel nélkül vidéki könyvkötők voltak.

Jellemző LANDERER J. MIHÁLY könyvterjesztői tevékenységére az a 8 oldalas kis könyvjegyzék is, melyet 1802-ben adott ki a következő cím alatt: „*Landerer Mihály pozsonyi és pesti nemzeti könyvnyomtató és áronál egyéb jeles könyveken kívül az újjabbak közül még a következők is foglaltatnak*“, vagyis a katalógus az új kiadványok terjesztésére volt rendelve. A katalógusban foglalt latin és magyar nyelvű könyvek közül kiemelendők a következők: WAGNER: *Collectanea genealogico-historica*, továbbá: „*Analecta Scepusii*“ és *Diplomatarium comitatus Saroniensis*; DUGONICS: *Magyaroknak uradalmaik és Római történetek*, a mely utóbbit a következőleg jellemezte: „Ezen könyvnek közrebotsátására alkalmatosságot adtak a szerzőnek az aszszonyi főnek mostan igen módiban lévő sok számú fodordításai és tsiga-bugjai, melyet közönségesen Ala Tit-nak neveznek!“

SZAI CZ LEÓ: *Kis magyar phrasaeologia vagy magyar Tzitzeró*, GYÖNGYÖSI ISTVÁN költeményes maradványai, RABENER satirái GELLERTnek egy vígjátékával egyetemben stb. De orvoszereket is ajánl a katalógus: Podagra ellen való víz, Egyiptomi élet balzsám, Fogfájdalmat enyhítő tinctura, Lublói savanyú víz. Bizományosait is felsorolja, kik kevés kivétellel vidéki könyvkötők voltak. Különös figyelemre tarthat számot még a katalógus végén olvasható következő „Híradás“: „A magyar litteraturának gyarapodását hazafiúi indulatból óhajtván, a pozsonyi és pesti már régtől fogva ismeretes két typográphiámat már olly tökéletességre hoztam, hogy akárminemű nyomtatásbéli szolgáltatcomat is minden hazámfiának bátran ajánlhatom“, ami kétségekívül jó hatással lehetett a nyomda forgalmára, s a „nemzeti könyvnyomtató“ elnevezésre teljesen rászolgált azzal, hogy pesti megtelepedésétől kezdve nagy pártfogója volt a magyar irodalomnak.

LANDERER JÁNOS MIHÁLY kiadói tevékenységéről utolsónak az 1809. évi katalógus számolt be (*Catalogus librorum qui apud Michaelem Landerer Posonii et Pestini propriis sumptibus excusi sunt*), amely LANDERER

halála évében készült s kiadói tevékenységének teljes képét adja. E szerint a LANDERER nyomdában készültek BALASSA BÁLINT vitézi énekei, BENICZKY PÉTER magyar rithmusai, BESSENYEI GYÖRGY vallásbölcseleti munkái, DUGONITS ANDRÁS műveinek hosszú sorozata (*Etelka, Arany pezetzek, Gyapjas vitézek, Trója veszedelme, Ulysses történetei*), FALUDI FERENC udvari és nemes embere, KAZINCZY FERENC GESSNER-fordításai, GYÖNGYÖSI ISTVÁN költeményes maradványai, MÉSZÁROS IGNÁC *Kartigámja*, RAJNIS JÓZSEF VERGILIUS-fordítása, szóval a magyar irodalom színe-java. S mindezek csupán LANDERER saját kiadványai, a magánosok számlájára készült nyomdatermékek sorozata bizonyára bőségebb, ami egyrészt a LANDERER-nyomda nagyarányú tevékenységéről tesz bizonyosságot, másrészt nemzeti irodalmunk örvendetes fellendülését tanúsítja.

A pesti PATZKÓ-nyomda EITZENBERGER FERENC ANTAL alapítása volt, aki 1763. január 31-én kapott nyomdai szabadalomlevelet. A fogyatékos felszerelésű és jelentéktelen nyomdát 1785-ben LETTNER GOTTFRIED JÓZSEF szerezte meg (Magyarországi könyvnyomdászat és kereskedelem 10. l.) s csupán 1788-ban jutott PATZKÓ FERENC ÁGOSTON pozsonyi könyvnyomtató kezébe. PATZKÓ már Pozsonyban erős versenytársa volt LANDERER JÁNOS MIHÁLYnak, kinek megbízhatóbb jövedelmi forrását, a helytartótanácsi és kamarai nyomtatványok előállítását sikerült nyomdája számára megszerezni. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a pesti nyomda megszerzésénél is az a gondolat vezette, hogy továbbra is sikerülni fog a helytartótanácsi és kamarai nyomtatványok előállítását nyomdája számára biztosítani. Ez az elgondolás azonban nem vált be, mert a nevezett nyomtatványok előállítása az egyetemi nyomda feladata lett, mely a helytartótanács-hoz és kamarához hasonlóan Budán volt elhelyezve. Nincsenek adataink a PATZKÓ-nyomda felszereléséről, az azonban bizonyos, hogy nem tudott nagyobb jelentőségre szert tenni, a TRATTNER- majd a LANDERER-nyomda háttérbe szorította. 1830-ban BEIMEL JÓZSEF vásárolta meg 12.000 forintért, ami szintén a mellett tanúskodik, hogy nem volt jobban felszerelt nyomda.

A pesti nyomdaipar élén tehát a XVIII. század utolsó évtizedében a TRATTNER és LANDERER nyomdák állottak, melyek közül a LANDERER-nyomda érdemel különös figyelmet, mert kezdettől fogva a hazai irodalom felvirágoztatásán munkálkodott. A LANDERER-nyomdák közül a mondott időszakban a pozsonyi nyomda volt a jelentősebb, a könyvértékesítés terén azonban már Pest vitte a vezetős szerepet, amelyet innen kezdve mindig megtartott.

A helytartótanács 1792 október 9-én kiadott rendeletére a könyvnyomtatókhoz hasonlóan a könyvkereskedésekről is kimutatást készített a pestvárosi tanács, amely kimutatás a következőkről számolt be: WEINGAND JÁNOS MIHÁLY az Egyetem-téren a Beleznay-házban, STROHMAYER IGNÁC ANTAL a Kígyó-utcában a Köpff-házban, PAUER MIHÁLY a Váci-

utcában a Gabler-házban, STACHEL JÓZSEF az Egyetem-téren az Ambrózy-házban, LINDAUER JÁNOS a Váci-utcában a Sötér-házban, elég tekintélyes szám, amelyet lényegesen emel a könyvkötők sorozata, nevezetesen: MÜLLER ANTAL a Sebestyén-téren, MITTENDORFFER JÓZSEF a Himző-utcában, HERTRUM JÁNOS a piaristáknál, EXNER ISTVÁN a Kígyó-utcában a Köpff-házban, KAMMERLOHR ÁDÁM a Zöld-téren, özv. FISCHER JÁNOSNÉ az Újvilág-utcában. Ezek a könyvkötők könyvárusítással is foglalkoztak s ezért bátran besorozhatók a könyvkereskedők közé annál is inkább, mert nem egy könyvkötőből lett utóbb könyvkereskedő, többek között id és ifjabb KIS ISTVÁN, kik közül az utóbbi kevéssel halála előtt 1846. június 12-én folyamodott könyvkereskedői jogosítványért, aminek megadását azzal hátrították el, hogy a többi könyvkötőhöz hasonlóan úgy is jogosítva van arra, hogy imakönyvekkel, tankönyvekkel és kalendáriumokkal kereskedhessék. Úgy látszik, hogy az 1772. évi könyvkereskedői szabályzatot egyáltalán nem tartották be, mert egyetlen olyan esetet sem találtunk, ahol a könyvkereskedői jogosítványért folyamodó elméleti képzettségét vizsgálat tárgyává tették volna. De vagyoni helyzetükre sem voltak figyelemmel, minden vagyont nélkülöző is szerezhettek könyvkereskedői jogosítványt, amint ezt a STRÖHMAYER IGNÁC ANTAL esete is bizonyítja. (Régi pesti könyvkereskedők 29. l.) Ennek aztán az volt a következménye, hogy sorra csődbe kerültek s csupán 1—2 jobban megalapozott vállalat tudott állandósulni.

Pest város első modern könyvkereskedése a WEINGAND és KÖPFF társasület oly módon keletkezett, hogy a bajorországi Kohlgrab helységből való WEINGAND JÁNOS GYÖRGY 1770 március 12-én megvásárolta a tönkrement MAUS GELLÉRT könyvkereskedői jogosítványát, amelyet 1748 szeptember hóban szerzett meg. (Régi pesti könyvkereskedők 18. l.) WEINGAND az üzletet nem sokáig folytatta egyedül, hanem a bajorországi Hochenschwangau-ból való KÖPFF JÁNOS GYÖRGYÖT vette társul maga mellé, aki 1775 március 3-án lett pesti polgárrá. WEINGAND JÁNOS MIHÁLY alapítását minden valószínűség szerint WEINGAND JÁNOS GYÖRGY bécsi könyvkereskedő segítette elő, aki a társasület megszűnésekor annak legnagyobb hitelezőjeként jelentkezett. KÖPFF JÁNOS GYÖRGY viszont megfelelő hitelképességet biztosított a vállalat számára, mert gazdag pesti özvegyasszonyt vett feleségül, akit WEINGAND arról biztosított, hogy KÖPFF halála után üzlettársul fog elismerni. A társasvállalat már 1774-ben terjedelmes (392 l.) könyvjegyzéket adott ki (*Catalogus universalis librorum omni genere facultatis, qui venales prestant Pestini in officina libraria J. M. Weingand et J. G. Köpff bibliopolarum in platea Vaciensi in domo Schoeteriana e regione Cervi Aurei*), amelyből megismerjük azt a könyvanyagot, mely a társasület alapját képezte. A könyvjegyzékben szakcsoportokként vannak felsorolva a könyvek (Authores classici, Bau-

Bücher, Bibeln, Wienerbücher, etc.), de jelentős mennyiségű hangjegyannyal is rendelkeztek, amit csak általánosságban jelöltek meg (Musikalische Bücher, als Antiphonen, Arien, geistliche und weltliche, deutsche und lateinische Cantaten, Clavierstücke etc.), de amiről az üzletben külön katalógus állott rendelkezésre (von allen diesen ist ein besonderer Catalogus mit beigesetzten billigen Preisen bey uns à parte zu haben). 1779-ben újabb terjedelmes könyvjegyzéket (263 l.) adott ki a társasvállalat, amely ismét csak szakcsoportokban sorolta fel a könyveket (*Catalogus librorum juridico-medico-historico etc., qui venales prestant Pestini et Buda apud J. M. Weingand et J. G. Köpff*). Ehhez a katalógushoz 5 pótfüzet járult, melynek utolsó darabja 1784-ben jelent meg s terjedelmére csaknem elérte az alapkatalógust. Sajnos, ezekben a katalógusokban alig lehet magyar könyvet találni, de annál nagyobb számmal van képviselve a német és latin nyelvű irodalom, ami a könyvkereskedésnek tudományos jelleget kölcsönöz. (Régi pesti könyvkereskedők 22. l.) A francia, angol és olasz nyelvű könyvkészletről külön katalógus készült (*Catalogue des livres français, italiens et anglais, qui se trouvent chez Weingand et Köpff rue de Serpent à Pest*), amelyek vásárlói a könyvkereskedés számadási könyvei szerint főrangú családaink köréből kerültek ki. A kiadott katalógusokon kívül az is mutatja a vállalat sikeres fejlődését, hogy 1774-ben csak Pesten, 1778-ban már Budán is s 1784-ben Kassán is voltak fiókjai, amihez hasonló fejlődést egyedül a pozsonyi LANDERER könyvnyomtató üzeme mutathatott fel. Sajnos, KÖPFF 1875 június 2-án meghalt s ez a több mint egy évtizeden át virágzó könyvkereskedés végét jelentette. WEINGAND 1774. február 12-én kelt kötelevénye szerint ugyanis KÖPFF özvegyének társtulajdonosként kellett volna az üzletbe belépni, ez azonban nem történt meg, mert az özvegy ragaszkodott a társasüzlet felszámolásához. Ennek okát nem sikerült megállapítani, az azonban kétségtelen, hogy erre komoly okai lehettek, mert ő maga nem értett a könyvkereskedéshez s kénytelen volt üzletvezetőket alkalmazni. WEINGAND JÁNOS MIHÁLYNAK viszont nem volt meg az üzletvitelhez szükséges tőkéje s kénytelen volt üzletét szűkebb körre szorítani, amint ezt a társasüzlet felszámolása után kiadott katalógusai tanúsítják. A társasüzlet felszámolására vonatkozó iratok azonban nagybecsűek számunkra, mert teljes bepillantást nyújtanak az üzlet benső életébe. Az üzleti követelések összeállításából ugyanis meg lehet ismerni a vásárlóközöniséget, az üzleti tartozásokból pedig a beszerzési forrásokat. A vásárlóközönység sorában természetesen jelentős helyet foglalnak el a vidéki könyvkötők, kik a könyvterjesztés nélkülözhetetlen eszközei voltak. Az üzleti tartozások viszont arról tesznek tanúságot, hogy szerteágazó összeköttetésekkel rendelkezett a vállalat. (Régi pesti könyvkereskedők 24. l.)

WEINGAND további üzletvitelének legérdekesebb emléke az 1792-ben kiadott könyvjegyzék, mely az addigi gyakorlattól eltérően már a magyar irodalmi termékeknek is figyelmet szentel. WEINGAND 1792. évi katalógusának magyar könyvei 20 oldalt foglalnak el s nevezetesebb darabjai a következők:

ANDRÁD SÁMUEL: Elmés és mulatságos rövid anekdoták, melyeket egybegyűjtött s magyar nyelven kiadott. 2 k. Bécs, 1790.

ARANKA GYÖRGY: Budai basa. Bécs, 1791.

BENKŐ SÁMUEL: A fekete epés mértékletnek stb. Pest, 1791.

CSAPÓ JÓZSEF: Orvosló könyvetske. Pozsony, 1791.

DUGONICS ANDRÁS: Tudákosságnak stb. Pest, 1784.

„ „ Etelka. Pozsony, 1791.

„ „ Arany perczek. Pest, 1790.

GVADÁNYI JÓZSEF: Falusi notáriusnak budai utazása. Pozsony, 1790.

FALUDI FERENC: költeményes maradványai. Pozsony, 1787.

MÉSZÁROS IGNÁTZ: Kártigám története. Pozsony, 1780.

KAZINCZY FERENC: Heliconi virágok. Pozsony, 1791.

KÖNYI JÁNOS: Elmefuttatások. Buda, 1792.

„ „ Ganganelli levelei. Buda, 1783.

„ „ Magyar hadi román. Pécs, 1779.

„ „ Mindenkor nevető Demokritus. Buda, 1792.

„ „ Florentz és Lion. Buda, 1792.

MOLNÁR JÁNOS: Magyar könyvház. Pozsony, 1785.

NAGYVÁTI JÁNOS: Szorgalmatos mezei gazda. Pozsony, 1791.

PATIKAI LUKÁCS: Szántóvető embernek oktatása. Pest, 1792.

PÉTZELI JÓZSEF: Mindenés gyűjtemény. Komárom, 1790—92.

RÉVAI MIKLÓS: elegyes versei. Pozsony, 1787.

Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. Pozsony, 1789.

SZABÓ DÁVID: Új mértékre vett verseknek könyvei. Kassa, 1777.

SZEKÉR JOÁKIM: Magyarok eredete. Pozsony, 1791.

SZENTHE PÁL: Magyar oskolá. Pest, 1792.

TESCHEDIK SÁMUEL: Paraszt ember. Bécs, 1786.

RAINIS: Vergilius eklogái. Pozsony, 1789.

Az 1792. évi katalógus szembeötlő tulajdonsága, hogy a régibb katalógusokkal szemben sok benne a magyar könyv, ami egyrészt a magyar könyvek iránti fokozottabb érdeklődésnek tulajdonítható, másrészt a könyvkereskedőnek a kereslethez alkalmazkodó üzleti érzékéről tesz tanúságot. Az utóbbiban része lehet EGGENBERGER JÓZSEFnek, aki ebben az időben már munkatársa volt az üzlettulajdonos WEINGANDnak, utóbb pedig üzlettársa s utóbb örököse lett. EGGENBERGER JÓZSEFnek a magyar könyvek iránti fokozott érdeklődéséről tanúskodnak azok a katalógusok, melyeket mint a könyvkereskedés egyedüli tulajdonosa WEINGAND halála

után kiadott: (*Tudósítás. Eggenberger József boltjában találtak a következő munkák, 1807; Eggenberger Józsefnél a következő s több más könyvek találtak; 1813; Új könyvek Eggenberger Józsefnél, 1816; Eggenberger Józsefnél a következő s több más könyvek találtak, 1821 stb.*)

Sokkal szomorúbb véget ért a KÖPFF özvegyének osztályrészül jutott könyvnyomda, amelyet az özvegy 1788. április 27-én STROHMAYER IGNÁCZNAK adott el, aki minden pénz nélkül vette át az üzletet s ámbár azt a hajdani társasvállalat nyomdokain igyekezett vezetni, 1793 március 4-én történt elhalálozása után a hitelezők csődöt indítottak az üzlet ellen, amely ennek folyamán teljesen feloszlott. A csődiratokból egyrészt az állapítható meg, hogy STROHMAYER a bizományi üzletre helyezte vállalata súlypontját, ami a megfelelő tőke hiányának a következménye volt; másrészt túlnyomóan német könyvkereskedőkkel állott összeköttetésben s német könyveket tartott raktáron, amiben a WEINGAND és KÖPFF társasvállalat nyomdokain haladt.

A bécsi TRATTNER JÁNOS TAMÁS is alapított könyvkereskedést Pesten, amelynek könyvei erősen el voltak terjedve, az üzlet vezetőivel való folytonos bajai azonban arra indították, hogy rövidesen PAULER JÁNOS MIHÁLY nevű üzletvezetőjének adta át a könyvkereskedést, akinek alig lehetett megfelelő üzleti tőkéje, mert rövidesen csődbe került. 1795-ben KISS ISTVÁN óbudai könyvkereskedő szerezte meg a könyvkereskedői jogot, akinek javára írandó, hogy fiával együtt előszeretettel foglalkozott magyar könyvek kiadásával (*Régi pesti könyvkereskedők 47. l.*), amelyek értékesítésével nem volt nagy szerencsájük, mert ifj. KISS ISTVÁN hagyatékában a VERSEGHY FERENC „*Rikóti Mátyás*“ c. művéből 172 példányt, ZARKA „*A barátságáról*“ c. művéből 124 példányt, ugyanannak maximáiból pedig 263 példányt, a „*Jugurtha Carthagóban*“ c. munkából 146 példányt, OTTO „*Indulatok áldozattya*“ c. művéből 165 példányt, NAPOLEON leveleiből 230 példányt, WERNER „*Tengeri hajós tsendes kunyhója*“ c. művéből 476 példányt találtak. S ezek nem bizományi könyvek voltak, mert a bizományi könyvek külön vannak felvéve a hagyatéki leltárban. Ifjabb KISS ISTVÁN tehát fényesen beváltotta azt, amit a könyvkereskedői jog elnyeréséért 1816. június 12-én kelt folyamodványában hangoztatott, t. i. hogy atyjához hasonlóan a nemzeti irodalmat kívánja istápolni (*promotionem nationalis Hungaricae literaturae pro objecto habente*).

A würzburgi származású STACHEL JÓZSEF bécsi könyvkereskedő 1789. április 12-én folyamodott pesti könyvkereskedői jogért, s a pestvárosi tanács ellenzése dacára már 1789. május 23-án megkapta azt azon indokolással, hogy a könyvkereskedések számának emelkedése az olvasóközönség előnyére van. STACHEL a könyvkereskedői jogot nem is a saját számára, hanem az ugyancsak würzburgi eredetű KILIÁN ADÁM számára szerezte

meg, akit előbb társául fogadott, 1794-ben pedig egészen ráruházta a vállalatot. KILIÁN ÁDÁM egyike volt azon magyarországi könyvkereskedőknek, kik a magyar vállalatokat német szellemben vezették, amit legjobban „*Verzeichnis der inländischen Bücher*“ című időszaki kiadványa bizonyítja, ami a német „*Mess-Katalog*“-ok mintájára készült s a magyar könyveket is német nyelven ismertette s ezt SCHEDIUS LAJOS szerkesztő azzal indokolta, hogy a magyarországi könyvkereskedők mind született németek s a németországi könyvkereskedőkkel állnak leginkább összeköttetésben, ami, sajnos, jó részben igaz volt, de a századfordulón már megváltozott, amint a KILIÁN-család is lassankint megmagyarította üzleti politikáját.

A budai könyvkereskedelem legszámottevőbb tényezői DIEPOLD FLORIDUS és LINDAUER JÁNOS voltak, akik társasüzletet tartottak fenn. Egyetlen ismert katalógusuk 1786-ban jelent meg (*Catalogus novorum librorum juridico-historico-politico, physico-, mathematicorum et aliorum artium liberalium*). 178 lapon szakcsoportok szerint (Authores classici, Briefsteller, Chymische Bücher, Comödien etc.) sorolja fel a könyveket melyek sorában egyetlen magyar könyvet sikerült találni a következő cím alatt: „*Graf von Waltron oder die Subordination. Bamberg, 1777— ungarisch. Pressburg 1781.*“ amivel szemben a KÖNYI JÁNOS fordítása Pesten jelent meg 1782-ben.

DIEPOLD és LINDAUER utóbb különváltak, DIEPOLD Budán maradt, LINDAUER pedig Pesten szerzett könyvkereskedői jogosítványt. DIEPOLD üzlete a LINDAUER kiválása után nagyon szerény lehetett, amint ezt fennmaradt egyetlen katalógusa (*Bey Diepold Floridus sind nebst andern neuen Büchern, Landkarten und illuminirten, wie auch Silberstich, verschiedene Prospekte, Bildern auch nachstehende zu haben*) tanúsítja, amely mindössze 14 számozatlan lapot tartalmazott s klasszikus írók művein kívül (*Collectio auctorum classicorum*) hazai latin nyelvű tudományos munkákat is kínált eladásra, mint KATANCSICS: *Dissertatio de columna milliaria*, SCHWANDTNER: *Scriptores rerum Hungaricarum*, HUSZTY: *Juris prudentia*, PRAY: *Historia Hungariae*, SCHWARTNER: *Diplomatica*, KOVACHICH: *Merkur* Jg I—II. stb. DIEPOLD vállalata mindvégig szerény maradt, de 1812-ben még fennállott, tehát jól megalapozott üzlet volt.

LINDAUER vállalata számára nagy előnyt jelentett, hogy a müncheni LINDAUER JÓZSEF könyvkereskedő testvére volt, akinél korlátlan hitelt élvezett. Képzett könyvkereskedő volt, amint ezt 1792-ben kiadott katalógusa (*Catalogus veterum ac novorum compactorum librorum*) tanúsítja, amely 45 lapnyi terjedelemben nagy árengedménnyel ajánlja az eladásra szánt könyveket (um mehr als die Hälfte herabgesetzt sehr billige Preise verkauft werden) s a feltüntetett árakból még külön 10 százalék engedményt ajánl (es werden doch diesen resp. Herrn Büchlerliebhabern 10% eingestanden) a vevőknek. A hirdetett könyvek túlnyomórésze német, de

hazai latin nyelvű munkák is találhatóak a katalógusban, mint *Cellarü Ciceronis orationes. Debrecini, 1767*, BENYÁK: *Sermocinaciones. Pest, 1779*. PERGHOLD: *Apologetici libri. Budae 1763*, többnyire régi könyvek, amelyek terhéől szabadulni akart, azért kínálta olyan olcsó áron azokat. LINDAUER pesti vállalata rövid életű volt, 1795-ben már bezárták az üzletet s a csőd eljárás során felvett leltár arról tesz tanúságot, hogy magyar könyveket is tartott raktáron, amelyekre csupán az utolsó időben lehetett tekintettel, mert az újabb irodalom termékei voltak (SZEITZ LEÓ: *Magyar és Erdélyországnak története. (1793)*, ALEXOVITS VAZUL: *A könyvek szabados olvasásáról (1792)*, *Erdélyi játékos gyűjtemény (1793)*, WEISSE: *Gyermekek barátja (1794)*, MENDELSON: *Fédon (1793)*, VESZPRÉMI: *Magyarországi öt különös elmékedések (1795)*, WIELAND: *Araspes (1794)*, MILTON: *Joseph eladattatása (1795)*, DÁLNOKI LÁSZLÓ FERENC: *A materialisták vallásának leírása (1795)* stb.

LINDAUER csődtömegét 1804-ben mossóczi INSTITORIS GÁBOR könyvkötő szerezte meg, akitől fia KÁROLY örökölte, aki egy ideig a lipcsei WOLF FÜLÖP szolgálatában állott. INSTITORIS KÁROLY már 1814-ben csődbe jutott s a csőd eljárás folyamán felvett üzleti leltárból megállapítható, hogy a hajdani német könyvkereskedés teljesen magyarrá lett, mert a leltár a következő csoportokat tünteti fel: magyar teológiai könyvek, magyar orvosi könyvek, magyar jogi könyvek, magyar történeti könyvek, magyar természettudományi könyvek, magyar philologiai könyvek, magyar paedagógiai könyvek, magyar költői munkák, magyar színművek és különfélék, a latin, német és más nyelvű munkák nincsenek a magyar nyelvűekhez hasonlóan csoportokba osztva. INSTITORIS KÁROLYT annyira bántotta az üzlet bukása, hogy már 1815-ben eltűnt Pestről s később úgy nyilatkozott egy évtizedes pesti szerepléséről, mint ami életének legszomorúbb emlékei közé tartozik.

Ha az előadottakhoz hozzávesszük, hogy német származású könyvkereskedőinken kívül a könyvkötők is németek voltak, akkor megértjük VITKOVICS MIHÁLY panaszait az idegenből bevándorolt könyvkereskedők ellen (*Tudományos Gyűjtemény 1821. évf.*), akik túlnyomóan német nyelvű könyvek terjesztésével foglalkoznak. S ha Pesten a német könyvkereskedők kezében volt a piac, annál inkább áll ez a pozsonyi könyvkereskedelemtől, amely földrajzi helyzeténél fogva sokkal inkább a német kultúra hatása alatt állott. Szinte kivétel számba mennek a könyvkereskedőkké lett idősebb és ifjabb KIS ISTVÁN, továbbá mossóczi INSTITORIS GÁBOR és fia KÁROLY, aki WOLF FÜLÖP lipcsei könyvkereskedő szolgálatából jött át Pestre, kiknek mindegyike mint kiadó és könyvterjesztő egyaránt érdemes munkása volt nemzeti kultúránk terjesztésének. Messze kimagaslanak ezek közül a két könyvnyomtató, LANDERER JÁNOS MIHÁLY és fia MIHÁLY, kik közül az utóbbi olyan áldozatkész terjesztője lett a magyar

nyelvű könyveknek, hogy „nemzeti könyvnyomtatónak“ merete magát nevezni. LANDERER könyvnyomtatói tevékenységének a színhelye még Pozsony, nyomtatványai terjesztésére azonban a pesti piacot használta fel, ahová a „mezővároskákban, de leginkább a falukban“ lakó magyar olvasóközönség rendszeresen feljárt a vásárok alkalmával, mint ez VITKOVICSNÁL olvasható. Ha LANDERER a pozsonyi piacra korlátozta volna tevékenységét, akkor német könyvkiadó lett volna belőle, mert a pozsonyi könyvkereskedelem teljesen a német kultúra szolgálatában állott.

Budapest, 1945. október 19-én.

GÁRDONYI ALBERT